

GRZEGORZ MARON^{*}ODWOŁANIA DO BOGA W KONSTYTUCJACH PAŃSTW
WSPÓŁCZESNYCH. STUDIUM KOMPARATYSTYCZNE

Streszczenie

W artykule przedstawiono rezultaty ilościowo-jakościowego komparatystycznego studium konstytucji państw współczesnych pod kątem obecności w nich bezpośrednich odniesień do Boga. Odwołania do Boga występujące w ustawach zasadniczych blisko 2/3 państw globu posiadają różną postać językową i pełnią kilka funkcji. Najczęściej przybierają formę *invocatio* lub *nominatio Dei* w preambułach oraz pojawiają się w rotach przysięgi funkcjonariuszy publicznych, rzadziej są natomiast udziałem innych postanowień konstytucji, np. tych określających oficjalne symbole państwowe, jak flaga, hymn czy godło. Odwołania do Boga w ustawach zasadniczych nie mają wymiaru teologicznego, lecz stanowią przejaw responsywności ustrojodawcy wobec przekonań i wierzeń obywateli o Bogu. W ocenie autora, decyzja o zamieszczeniu, niezamieszczeniu lub usunięciu odniesienia do Boga w konstytucji powinna stanowić wypadkową ewoluującej doniosłości sfery *sacrum* dla społeczeństwa danego państwa jako politycznego suwerena.

Słowa kluczowe: Bóg; konstytucja; komparatystyka; kulturowy wymiar prawa; prawo wyznaniowe; prawo konstytucyjne; aksjologia prawa

^{*} Dr hab., prof. UR, Katedra Nauk Historyczno i Teoretycznoprawnych, Instytut Nauk Prawnych, Uniwersytet Rzeszowski, ul. Grunwaldzka 13, 35-068 Rzeszów, e-mail: grzegorzmaron@op.pl. ORCID 0000-0002-3861-9103.

1. WSTĘP

Światopogląd społecznej większości, tak religijny, jak i niereligijny, w większym lub mniejszym stopniu, rzutuje na treść stanowionego w danym państwie prawa. Sama jednak treściowa koherentność norm prawnych ze światopoglądem (systemem wartości, ideologią) obywateli i/lub politycznych decydentów nie czyni zadość w pełni ich oczekiwaniom. Pojawia się potrzeba, aby w prawie, a zwłaszcza w konstytucji jako akcie naczelnym dla każdego porządku prawnego, wprost zidentyfikować ten światopogląd (system wartości, ideologię) lub jego ostateczne źródło, którym od wieków dla wielu pokoleń narodów okazywał się być Bóg.

Zamierzeniem badawczym opracowania jest dokonanie komparatystycznej analizy i syntezy bezpośrednich odniesień do Boga w konstytucjach współczesnych państw. Tytułowa problematyka dotychczas była podejmowana w rodzimej jurysprudencji jedynie w wymiarze fragmentarycznym. Poszczególni Autorzy swoje rozważania ograniczali do wybranych państw lub państw określonego obszaru geograficznego. Zwykle mieli też na uwadze jeden typ odniesień do Boga, a mianowicie *invocatio* lub *nominatio Dei* w preambułach konstytucji. Ponadto omawianie niniejszego zagadnienia jako części szerszego tematu postanowień konstytucji regulujących kwestie konfesyjne, wymuszało ograniczenie się do zarysowania ogólnych prawidłowości obrazowanych przy pomocy kilku czy kilkunastu przykładów¹.

Przedkładane opracowanie ma mieć po pierwsze, postać kompleksową w tym sensie, że traktuje o odwołaniach do Boga w konstytucjach wszystkich państw świata, a nie tych egzemplifikacyjnie dobranych. Po drugie, skoncentrowanie się wyłącznie na przypadkach eksplikatywnego nadmieniania Boga w ustawach zasadniczych, a nie na całości materii religijnej normowanej w konstytucjach, pozwoli obrany temat potraktować z należytą – pod kątem analitycznym – wnikliwością, choć wciąż ograniczaną ramami objętościowymi opracowania.

¹ Zob. Bała 2011; Bała 2010; Bar 2004; Grześkowiak 1996; Krukowski 1996.

2. ZAŁOŻENIA KONCEPTUALNE I METODOLOGICZNE

Na potrzeby opracowania do tytułowej kategorii „konstytucji” zaliczono obok konstytucji formalnych, czyli mających postać pojedynczego aktu normatywnego o najwyższej mocy prawnej, także – pomimo pewnych wahań – nieliczne konstytucje materialne, czasami niepoprawnie nazywane „niepisanymi”. Konstytucje materialne to zbiór kilku czy kilkunastu aktów, niekiedy znacznie oddzielonych od siebie chronologicznie, regulujących materię konstytucyjną w danym państwie². W przypadku konstytucji materialnej kwestią nie zawsze oczywistą jest katalog aktów normatywnych czy także innych aktów prawnych składających się na nią. Ponadto sporne może pozostawać to, czy konkretne postanowienie jednego z takich aktów wydanych dziesiątki lat – czy nawet wieki temu – wciąż zachowuje moc obowiązującą. Pomimo tych zastrzeżeń, za uwzględnieniem w zakresie badań aktów konstytucyjnych Nowej Zelandii, San Marino, Szwecji czy Wielkiej Brytanii – zawierających odniesienia do Boga – przemawia troska o całościowość analizy obranej tematyki.

Z kolei terminem „państwa współczesne” objęto 193 państwa członkowskie Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz dwa podmioty prawa międzynarodowego mające status obserwatora przy ONZ, czyli Palestynę i Stolicę Apostolską (Państwo Watykańskie). Pominięto natomiast kilkanaście państw oficjalnie nieuznawanych na arenie międzynarodowej.

Artykuł dotyczy odniesień do Boga, a nie ogólnie do *sacrum* czy duchowości. Z tytułowym zagadnieniem wiąże się, lecz się w nim nie zawiera, odniesienie do Buddy w konstytucji Bhutanu³. Budda nie był bóstwem, a sam buddyzm zalicza się do religii nieteistycznych. Podobnie odwołaniem do Boga nie jest odwołanie do duchów przodków (*manes*), obecne w ustawie zasadniczej Beninu⁴, jakkolwiek jest to odwołanie do sfery

² Do państw posiadających konstytucję w znaczeniu materialnym, a nie formalnym zalicza się także Izrael (w ustawie zasadniczej brak odniesień wprost do Boga) oraz – choć to już bardziej sporne – Kanadę i Arabię Saudyjską (ustawy zasadnicze zawierają odniesienia do Boga).

³ Bhutan (P). Ze względów edytorskich w przypisach poszczególne konstytucje oznaczam, podając nazwę państwa, a obok w nawiasie wskazuję właściwy artykuł lub literę „P” symbolizującą preambułę ustawy zasadniczej.

⁴ Benin (art. 53).

transcendentalnej. W tematyce opracowania nie mieści się także metaforyczne użycie terminu „Bóg” w konstytucji Korei Północnej, polegające na przywołaniu motta Kim Ir Sena i Kim Dzong Ila „Naród moim Bogiem”⁵. W badaniach pominięto także pośrednie i dorozumiane odniesienie do Boga na gruncie Konstytucji Republiki Francuskiej. Pośredni charakter tego odniesienia przejawia się w tym, że jest ono zamieszczone nie w tekście ustawy zasadniczej, lecz w Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 1789 r., do której konstytucja z 1958 r. odsyła⁶. Z kolei dorozumiany charakter tego odniesienia polega na tym, że Deklaracja *expressis verbis* stanowi nie o Bogu, lecz „Istocie Najwyższej” będącej filozoficzno-ideologiczną projekcją Boga z okresu Rewolucji Francuskiej.

W badaniach w większości wykorzystano anglojęzyczne teksty konstytucji wszystkich państw świata udostępnione na portalu *Constitute Project*⁷ oraz polskie tłumaczenia kilkudziesięciu ustaw zasadniczych⁸.

W relatywnie nielicznych opracowaniach obcojęzycznych podejmujących tytułową problematykę⁹ niekiedy badaniu poddaje się także implikatywne odwołania do Boga, czyli nominalnie mające postać odniesień do religii lub kościołów¹⁰. Odniesienia obu typów wydają się być jednak na tyle inne, że nie należy ich ze sobą łączyć, czy sugerować ich pojęciową lub funkcjonalną tożsamość.

Odniesienia do Boga w porządku prawnym poszczególnych państw nie wyczerpują się w postanowieniach ustaw zasadniczych. W większym lub mniejszym stopniu odwołania do Boga czy po prostu nadmienienie tego pojęcia występuje także w pozakonstytucyjnych aktach normatywnych oraz aktach stosowania prawa¹¹.

⁵ Socjalistyczna Konstytucja Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej z dnia 27 grudnia 1972 r. (P), <http://www.naenara.com.kp/en/politics/?rule> [dostęp: 5.06.2019].

⁶ Konstytucja Republiki Francuskiej z dnia 4 października 1958 r. (P). Tłum. Wiesław Skrzydło. 2011. W: *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. Wiesław Staśkiewicz, 271-296. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

⁷ <https://www.constituteproject.org/> [dostęp: 5.06.2019].

⁸ Większość z polskich tłumaczeń dostępna jest na portalu Biblioteki Sejmowej: http://biblioteka.sejm.gov.pl/konstytucje_swiate/ [dostęp: 5.06.2019].

⁹ Zob. np. Henry 2018; Iban 2013; Temperman 2010, 65-91.

¹⁰ Neo 2017.

¹¹ Zob. Maroń 2014.

Poniżej przedstawiono rezultaty studium konstytucji współczesnych państw pod kątem obecności w nich odniesień do Boga. Tytułowa problematyka została poddana komparatystycznej aproksymacji, syntezie i ocenie tak w aspekcie kwalitatywnym, jak i kwantytatywnym.

3. ILOŚCIOWO-JAKOŚCIOWA CHARAKTERYSTYKA ODNIESIEŃ DO BOGA W KONSTYTUCJACH

3.1. SKALA PRZYPADKÓW *INVOCATIO* I *NOMINATIO DEI* W KONSTYTUCJACH

Odniesienia do Boga rozpoznano w konstytucjach 124 państw świata, co stanowi blisko 2/3 wszystkich państw globu. Ze względu na usytuowanie w strukturze konstytucji odwołania do Boga najczęściej zamieszczane są w preambule (85x). Niemal równie często odniesienia tego typu występują w przepisach ustawy zasadniczej podających rotę przysięgi osób sprawujących funkcje publiczne, zwykle głowy państwa, członków rządu, parlamentarzystów czy sędziów (83x). W konstytucjach 23 państw odwołania do Boga pojawiają się także w innych, tematycznie zróżnicowanych, postanowieniach tego aktu.

Nie istnieje konieczny związek pomiędzy statusem danego państwa jako państwa wyznaniowego¹² a obecnością odwołania do Boga w konstytucji tego państwa. Jedynym z pięciu państw, w których uznaje się za oficjalną religię katolicyzm, w preambule konstytucji którego występuje odwołanie do Boga, jest Kostaryka. W konstytucjach pozostałych formalnie katolickich państw odniesienia takie się w ogóle nie pojawiają¹³ lub mają charakter drugorzędny, w tym sensie, iż nie wyrażają afirmatywnego stosunku do Boga, np. fakultatywne „tak mi dopomóż Bóg” w rocie przysięgi¹⁴, sformułowanie „z łaski Boga” w odniesieniu do panującego – w momencie przyjęcia aktu – monarchy¹⁵ czy wzmiankowanie Boga w dacie

¹² O nieostrości terminu „państwo wyznaniowe” zob. Borecki 2017.

¹³ Konstytucja Księstwa Monako z dnia 17 grudnia 1962 r. Tłum. Agnieszka Wojtyczek-Bonnand, Krzysztof Wojtyczek. 2012. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

¹⁴ Malta (załącznik nr 2 i 3).

¹⁵ Lichtenstein (P); Wielka Brytania (Wielka Karta Wolności z 1215 i 1297 r.).

ustanowienia aktu¹⁶. Podobnie przedstawia się sytuacja w konstytucjach państw formalnie luteranckich, które nie zawierają odwołań do Boga¹⁷ lub posługują się odniesieniami niekomunikującymi wyraźnie afirmacji Boga¹⁸. Zależność pomiędzy typem państwa wyznaniowego a odwołaniami do Boga w tekście ustawy zasadniczej tego państwa występuje natomiast w odniesieniu do państw islamskich. Regułą jest, że ich konstytucje zawierają odniesienia do Boga w ramach preambuły i/lub roty przysięgi bądź jeszcze innego postanowienia. Spośród państw islamskich wyróżnia się Arabia Saudyjska, gdzie w art. 1 ustawy zasadniczej stwierdzono, że konstytucją państwa jest „Księga Boga i Sunna Jego Proroka”.

Najczęściej odwołania do Boga pojawiają się w konstytucjach państw obu Ameryk (31 z ogółu 35 państw) oraz obszaru Oceanii (13 z ogółu 14 państw)¹⁹. Odniesienia do Boga zawierają konstytucje ponad 2/3 państw afrykańskich (37 z ogółu 54), ponad połowy państw azjatyckich (26 z ogółu 47) oraz ponad 2/5 państw europejskich (19 z ogółu 44)²⁰.

¹⁶ Państwo Watykańskie.

¹⁷ Konstytucja Republiki Finlandii z dnia 11 czerwca 1999 r. Tłum. Joachim Osin-ski. 2011. W: *Konstytucje państw Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe; Konstytucja Republiki Islandii z dnia 17 czerwca 1944 r. Tłum. Stanisław Sagan. 2006. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

¹⁸ Dania (art. 67), Norwegia (art. 9), Szwecja (Akt o sukcesji z 1810 r. – preambuła oraz data ustanowienia aktu).

¹⁹ Wśród państw amerykańskich odniesień do Boga nie zawierają konstytucje Kuby, Meksyku, Urugwaju i Stanów Zjednoczonych, z kolei wśród państw obszaru Oceanii odwołanie do Boga nie występuje jedynie w konstytucji Mikronezji. Brak nadmieniania Boga w konstytucji USA z 1787 r. może dziwić, zważywszy na obecność odniesień do Boga czy boskości w Deklaracji Niepodległości z 1776 r. i konstytucjach wszystkich 50 stanów. Aleksandra Sandstrom. 2017. *God or the divine is referenced in every state constitution*, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/08/17/god-or-the-divine-is-referenced-in-every-state-constitution/> [dostęp: 5.06.2019].

²⁰ W przypadku państw, których terytorium leży na dwóch kontynentach, przy ich klasyfikowaniu decydowało to, gdzie zlokalizowana jest większa część powierzchni kraju. Z tego powodu Egipt zaliczono do krajów afrykańskich, a Turcję i Kazachstan do państw azjatyckich. Jedyny wyjątek uczyniono wobec Rosji, traktując ją za państwo europejskie, a nie azjatyckie z racji tego, że większość jej obywateli zamieszkuje część europejską kraju. Jeśliby państwa europejskie rozumieć bardziej w kategoriach politycznych, a nie tyle geograficznych, to wówczas odsetek państw, których konstytucje obejmują jakiegokolwiek *invocatio* czy *nominatio Dei* również wyniosłby około 43% (21 z ogółu 49 państw). W sensie

3.2. OKREŚLENIE BOGA W KONSTYTUCJACH

Wyraz „Bóg” bywa zamiennie stosowany w konstytucjach z innymi terminami, w pewien sposób konkretyzującymi pojmowanie Boga czy wprost identyfikującymi go z założeniami określonych religii. W ustawach zasadniczych trzech państw chrześcijańskich²¹ Boga określono zgodnie z dogmatem monoteistycznego trynitaryzmu, tj. „Święta, Niepodzielna i Współistotna Trójca”²², „Najświętsza Trójca”²³ czy „Bóg Ojciec, Syn, Duch Święty”²⁴. O Duchu Świętym wspomina też akt konstytucyjny San Marino²⁵. Przyjęcie chrześcijańskiego pojmowania Boga suponuje także określenie go mianem „Ojca”²⁶ czy nawiązanie do jego „Ojcostwa”²⁷. Bezpośrednie odniesienia do Jezusa Chrystusa – w chrześcijaństwie postrzeganego za prawdziwego Boga i człowieka – pojawiają się w konstytucjach czterech państw, przy czym w dwóch z nich jedynie we fragmentach tekstu określających datę przyjęcia ustawy zasadniczej: „w roku Naszego Pana i Zbawiciela Jezusa Chrystusa”²⁸, „w Uroczystość Chrystusa Króla Wszechświata”²⁹. Wymowny jest początek zwrotu „Boski Pan, Jezus Chrystus” z preambuły konstytucji Irlandii wyrażający przekonanie właśnie o boskości Jezusa Chrystusa. Konstytucja Grecji mówi z kolei o „Prawosławnym Kościele Grecji uznającym naszego Pana Jezusa Chrystusa za swoją głowę”³⁰. W konstytucjach kilku państw chrześcijańskich

politycznym za państwa europejskie można uznać 47 państw członkowskich Rady Europy oraz Białoruś i Watykan.

²¹ W dalszej części artykułu określenie „państwa chrześcijańskie” i „państwa islamskie/muzułmańskie” powiązано z demografią wyznaniową jego mieszkańców, a nie z formą ustroju.

²² Grecja (P oraz art. 23.2, art. 59.1).

²³ Irlandia (P).

²⁴ Samoa (cz. I.3).

²⁵ San Marino (art. 13 i 14 Statutu).

²⁶ Kiribati (P).

²⁷ Grenada (P).

²⁸ Szwecja (Akt o sukcesji).

²⁹ Państwo Watykańskie (data).

³⁰ Grecja (art. 3).

i muzułmańskich Boga nazwano „Stwórcą”³¹ lub „Panem”³². Tak jak powyżej nadmienione określenie Jezusa Chrystusa mianem „Zbawiciela” w konstytucji Szwecji ma charakter niepowtarzalny, tak też osobliwym na gruncie czynionej analizy komparatystycznej jest nazwanie Boga „najlepszym Protektorem i obrońcą” w konstytucji Zjednoczonych Emiratów Arabskich³³.

Odwolania do Boga w konstytucjach państw współczesnych niemal wyłącznie są odniesieniami monoteistycznymi. Wyjątek stanowi konstytucja Bhutanu, w której mowa o „strzegących bóstwach”³⁴. Z kolei w konstytucji Boliwii obok przywołania Boga pojawia się nawiązanie do inkaskiej bogini ziemi, Pachamamy³⁵.

Często w konstytucjach ustrojodawcy określają przymioty Boga wskazujące na jego rozumienie. Najpopularniejszą cechą przypisywaną Bogu jest wszechmoc. Odniesienie do Boga „wszechmogącego” pojawia się w konstytucjach 52 państw³⁶. W ustawach zasadniczych państw islam-

³¹ Bangladesz (P), Belize (P), Dominika (P), Grenada (P), Madagaskar (P), Trynidad i Tobago (P).

³² Brunei (P), Grecja (art. 3), Iran (art. 11), Irlandia (P), Nauru (P), Nowa Zelandia (Patent Królewski ustanawiający urząd Gubernatora Generalnego Nowej Zelandii z 1983 r., Traktat z Waitangi z 1840 r.), Szwecja (Akt o sukcesji), Tuvalu (P).

³³ ZEA (P).

³⁴ Bhutan (P).

³⁵ Boliwia (P).

³⁶ Afganistan (P, art. 63, art. 74, art. 119), Algieria (art. 90, art. 183), Australia (P), Bahrajn (art. 33, art. 78), Brunei (załącznik nr 1), Chile (P), Dżibuti (P), Egipt (art. 104, art. 144, art. 165), Filipiny (P), Gambia (P), Ghana (P, załącznik nr 2), Indonezja (P), Irak (art. 50), Iran (art. 2.1), Irlandia (art. 12.8, art. 31.4, art. 34.5.1, art. 44.1), Jemen (art. 160), Jordania (art. 43, art. 61, art. 80), Katar (art. 10, art. 74, art. 92, art. 119), Kenia (P), Kiribati (P), Kuwejt (art. 60, art. 91), Lesotho (załącznik nr 1), Liban (art. 50), Libia (art. 19), Malediwy (załącznik nr 1), Mauretania (P), Nauru (P, załącznik nr 1, 3 i 4), Norwegia (art. 9), Oman (art. 7, art. 50, art. 58’20), Pakistan (P), Palau (P), Palestyna (art. 35, art. 49), Peru (P), Saint Kitts i Navis (P), Saint Lucia (P), Samoa (P, załącznik nr 3), Seszele (P), Somalia (art. 1.2), Suazi (P), Sudan (P, art. 56, art. 71, art. 89), Sudan Południowy (P, art. 65, art. 99, art. 107), Surinam (P), Syria (art. 7), Szwajcaria (P), Tonga (cz. II.34), Tunezja (art. 58, art. 76, art. 89), Tuvalu (P), Uganda (załącznik nr 4), Zambia (P), Zimbabwe (P), Zjednoczone Emiraty Arabskie (P, art. 52, art. 57, art. 73), Zjednoczone Królestwo (Bill of Rights z 1689 r.; Ustawa o następstwie tronu z 1700 r.).

skich Boga określa się także jako „miłosiernego”/„najmiłosierniejszego”³⁷, „współczującego” czy „łaskawego”/„najłaskawszego”³⁸, „wielkiego”/„najwyższego”³⁹. W statucie San Marino posłużono się zwrotem „Bogu Najlepszemu i Najwyższemu”⁴⁰.

Zwraca uwagę, iż w konstytucjach państw chrześcijańskich zasadniczo nie wymienia się miłości czy miłosierdzia jako właściwości Boga, pomimo tego, że doktryna chrześcijańska głosi, iż Bóg jest miłością⁴¹. Do wyjątków należy ustawa zasadnicza Samoa, w której Boga określono jako „Wiecznie Kochającego”⁴². W brytyjskim Bill of Rights z 1689 r. jest z kolei mowa o „cudownej opatrności i miłosiernej dobroci” Boga wobec brytyjskiego narodu. W konstytucjach pojedynczych państw podawane są także inne cechy Boga jak: wszechobecność⁴³, wszechwieczność⁴⁴, wszechwiedza⁴⁵, wywyższenie⁴⁶. Oryginalnym sformułowaniem posłużono się w konstytucji Afganistanu, gdzie mowa o Bogu „miłującym i podtrzymującym świat”⁴⁷.

W konstytucjach kilku państw islamskich zwrotem „jeden Bóg”⁴⁸ podkreślono przekonanie, że tylko Allah jest prawdziwym Bogiem. Konstytucja Indonezji i Pakistanu stanowi o „wierze w jednego i jednego

³⁷ Afganistan (P, art. 63, art. 74, art. 119), Algieria (art. 90), Arabia Saudyjska (P), Bangladesz (P), Brunei (P), Egipt (P), Irak (P), Iran (P, art. 67, art. 121), Jemen (Konstytucyjna Deklaracja o podstawach sprawowania władzy w okresie przejściowym w Jemenie), Komory (art. 13), Kuwejt (P), Libia (P), Pakistan (załącznik do art. 2A), Palestyna (P), Tunezja (P).

³⁸ Afganistan (P, art. 63, art. 74, art. 119), Algieria (art. 90), Arabia Saudyjska (P), Bangladesz (P), Brunei (P), Egipt (P), Iran (P, art. 67, art. 121), Irak (P), Jemen (Konstytucyjna Deklaracja o podstawach sprawowania władzy w okresie przejściowym w Jemenie), Komory (art. 13), Kuwejt (P), Libia (P), Pakistan (załącznik do art. 2A), Palestyna (P), Tunezja (P).

³⁹ Afganistan (art. 19 i 20), Gambia (P); Iran (P, art. 18), Zjednoczone Emiraty Arabskie (P).

⁴⁰ San Marino (art. XIV).

⁴¹ *Deus caritas est* (zob. 1 J 4:8).

⁴² Samoa (P).

⁴³ Samoa (P).

⁴⁴ Nauru (P), Tuvalu (P).

⁴⁵ Norwegia (art. 9).

⁴⁶ Iran (art. 67, art. 121).

⁴⁷ Afganistan (P).

⁴⁸ Indonezja (P), Iran (art. 2.1), Mauretania (art. 29), Pakistan (załącznik nr 3).

Boga”. Sformułowanie to wyraża zarówno monoteizm, jak i przeświadczenie o fałszywości innych niż Allah wyobrażeń Boga. To samo przekonanie komunikuje muzułmańskie wyznanie wiary (szahada) – „Nie ma Boga prócz Allaha, a Mahomet jest jego prorokiem” – wyartykułowane wprost w konstytucjach Arabii Saudyjskiej i Afganistanu⁴⁹.

3.3. TEMATYCZNA I FUNKCJONALNA RÓŻNORODNOŚĆ ODNIESIEN DO BOGA

Regułą jest, że odwołania do Boga obecne w tekstach konstytucji – nie licząc tych przewidzianych w rotach przysięgi – mają charakter afirmatywny, a nie tyle sprawozdawczy. Jedynym wyjątkiem są konstytucje Nikaragui i Polski. W ustawie zasadniczej Nikaragui ustrojodawca mówi o „chrześcijanach, którzy inspirowani wiarą w Boga przyłączyli się i oddali walce o wyzwolenie uciskanych”⁵⁰. Z kolei w rodzimej konstytucji nawiązanie do Boga pojawia się w ramach charakterystyki Narodu grupującego obywateli Rzeczypospolitej, wśród których znajdują się ci „wierzący w Boga”⁵¹.

Klasycznym *invocatio Dei* polegającym na stwierdzeniu, że konstytucję ustanowiono „w imię Boga” rozpoczynają się ustawy zasadnicze 17 państw, w większości muzułmańskich⁵². Sformułowanie to sugeruje swoiste pełnomocnictwo udzielone przez Boga ustrojodawcy do ustanowienia konstytucji. Funkcjonalnie podobnego charakteru jest początek wstępu do konstytucji Zjednoczonych Emiratów Arabskich: „Ogłaszając Najwyższemu i Wszechmogącemu Allahowi”⁵³. W kilku konstytucjach zawarto wyrażenie „przywołując imię Boga”⁵⁴.

Odwołania do Boga w preambułach konstytucji przybierają także wiele innych leksykalnych formuł, bardziej lub mniej rozbudowanych, o róż-

⁴⁹ Arabia Saudyjska (art. 3) i Afganistan (art. 19).

⁵⁰ Nikaragua (P).

⁵¹ Polska (P).

⁵² Arabia Saudyjska (P), Afganistan (P), Bahrajn (P), Brunei (P), Dżibuti (P), Egipt (P), Gambia (P), Ghana (P), Grecja (P), Irak (P), Irlandia (P), Jemen (Konstytucyjna Deklaracja o podstawach sprawowania władzy w okresie przejściowym w Jemenie z 2015 r.), Kuwejt (P), Libia (P), Pakistan (załącznik do art. 2A), Samoa (P), Szwajcaria (P), Tunezja (P).

⁵³ ZEA (P).

⁵⁴ Chile (P), Dominikana (P), Ekwador (P), Gwatemala (P), Kostaryka (P).

nych motywach. Do najbardziej językowo ogólnych należą wyrażenia: „przywołując Boga”⁵⁵, „przed Bogiem”⁵⁶, „dla Boga”⁵⁷, „wiara w Boga”⁵⁸. Wątek ochrony ze strony Boga artykułują słowa: „pod ochroną Boga”⁵⁹, „przywołując ochrony Boga”⁶⁰; „Niech Bóg chroni nasz Naród/Lud”⁶¹, „oddając się pod ochronę Boga”⁶², „pokornie oddajemy się pod ochronę Jego dobrej opatrności”⁶³. O pożądaną pomoc i przewodnictwie ze strony Boga dla państwa i narodu stanowią słowa: „z pomocą Boga”⁶⁴, „przywołując pomocy Boga”⁶⁵, „błagając o przewodnictwo i wsparcie Wszechmogącego Boga”⁶⁶, „pod przewodnictwem Boga”⁶⁷, „opierając się na Jego Boskim przewodnictwie”⁶⁸, „pod prowadzącą ręką Boga”⁶⁹. Pokrewnego charakteru jest przywołanie Bożej pomyślności czy przychylności dla państwa i jego mieszkańców pod postacią błogosławieństwa Boga⁷⁰.

W kilku konstytucjach dano wyraz zawierzeniu się Bogu, co komunikują słowa „pokładając ufność (w Bogu)”⁷¹. Analogiczną wymowę mają słowa: „w rękach (Boga Wszechmogącego) leży nasza przyszłość”⁷², „wchodzimy w przyszłość w pełni polegając na naszych własnych wysiłkach i boskim przewodnictwie Wszechmogącego Boga”⁷³, „opierając się

⁵⁵ Paragwaj (P), Peru (P).

⁵⁶ Gruzja (P).

⁵⁷ Uganda (P).

⁵⁸ Albania (P), Timor Wschodni (P).

⁵⁹ Brazylia (P).

⁶⁰ Argentyna (P), Honduras (P), Kolumbia (P), Wenezuela (P), Panama (P).

⁶¹ Gujana (P), RPA (P).

⁶² Togo (P).

⁶³ Nauru (P), Tuvalu (P).

⁶⁴ Arabia Saudyjska (P), Bahrajn (P).

⁶⁵ Filipiny (P).

⁶⁶ Zimbabwe (P).

⁶⁷ Tuvalu („zasady konstytucji” w części nieartykułowanej aktu).

⁶⁸ Liberia (P).

⁶⁹ Papua Nowa Gwinea (P), Wyspy Salomona (P).

⁷⁰ Bahrajn (P), Brunei (P), Łotwa (P), Kenia (P), Nauru (P), RPA (P), Tuvalu (P), Seszele (P), Węgry (P).

⁷¹ Kiribati (P), Mauretania (P), Salwador (P), Wyspy Marshalla (P).

⁷² Zimbabwe (P).

⁷³ Palau (P).

na Jego Boskim przewodnictwie dla naszego przetrwania jako Narodu”⁷⁴, czy „jak Bóg pozwoli”⁷⁵.

W siedmiu konstytucjach wyrażono przekonanie o odpowiedzialności ustrojodawcy, funkcjonariuszy publicznych czy generalnie obywateli przed Bogiem. O ile konstytucja Iranu stanowi o odpowiedzialności człowieka wyłącznie przed Bogiem⁷⁶, o tyle w konstytucjach pozostałych państw wskazano także inne podmioty czy instancje, przed którymi ponosi się odpowiedzialność, tj. „ludzi”⁷⁷, „naród, Afrykę i świat”⁷⁸, „historię”⁷⁹, „własne sumienie”⁸⁰, „poprzednie, obecne i przyszłe pokolenia”⁸¹.

W konstytucjach około 30 państw, będących niegdyś pod panowaniem Imperium Brytyjskiego, sformułowano zasadę zwierzchnictwa Boga. W połowie przypadków została ona ujęta *expressis verbis*. Zwykle w konstytucjach mowa jest ogólnie o uznaniu zwierzchnictwa Boga⁸², rzadziej o „zwierzchnictwie nad (całym) wszechświatem”⁸³. Niewyrażoną wprost ideę zwierzchnictwa Boga można natomiast wywodzić z kilku rodzajów sformułowań. Wskazuje na nią określenie Boga mianem „Najwyższego”⁸⁴, „Na wysokościach”⁸⁵, „Panem Wszechświata”⁸⁶ czy określenie narodu jako tego, „nad którym” znajduje się Bóg⁸⁷. Podobnie fragmenty stanowiące

⁷⁴ Liberia (P).

⁷⁵ Bahrajn (P). Słowa te występują także w rocie przysięgi przewidzianej w konstytucji Bangladeszu (załącznik nr 5).

⁷⁶ Iran (art. 2.6). Art. 122 stanowi jednak, że prezydent kraju odpowiada przed „narodem, przywódcą i Islamskim Zgromadzeniem Konsultatywnym”.

⁷⁷ Niemcy (P), Pakistan (załącznik do art. 2A).

⁷⁸ Demokratyczna Republika Kongo (P).

⁷⁹ Gwinea Równikowa (P), Gabon (P).

⁸⁰ Polska (P), Ukraina (P).

⁸¹ Ukraina (P).

⁸² Antigua i Barbuda (P), Bahamy (P), Barbados (P), Belize (P), Dominika (P), Grenada (P), Iran (art. 2.1, art. 56), Pakistan (P), Samoa (P), Saint Lucia (P), Saint Vincent i Grenadyny (P), Trynidad i Tobago (P), Kanada (P części pierwszej Aktu konstytucyjnego z 1982 r., czyli Kanadyjskiej Karty Praw i Wolności), Kenia (P), Zambia (P), Zimbabwe (P).

⁸³ Samoa (P), Pakistan (załącznik do art. 2A).

⁸⁴ Liban (art.9), Zjednoczone Emiraty Arabskie (P).

⁸⁵ Bahrajn (P).

⁸⁶ Brunei (P).

⁸⁷ Bahamy (P), Irlandia (art. 6 ust. 1), Nigeria (P), Seszele (P), Zjednoczone Królestwo (Bill of Rights z 1689 r., Ustawa o następstwie tronu z 1700 r.).

o „pokornym poddaniu się” Bogu⁸⁸, „uznaniu obowiązków” wobec Boga⁸⁹, „sprawowaniu władzy w granicach Bożych przykazań”⁹⁰, „poleganiu na Jego boskiej woli”⁹¹, „uznaniu Bożych praw nad nami”⁹² czy zastrzeżenie, że wszelka władza jest powierzona ludowi, ale w drugiej kolejności „po Wszechmogącym Allahu”⁹³ implikuje zwierzchnictwo Boga.

W konstytucjach kilkunastu państw pojawia się motyw Boga jako dawcy, stwórcy, źródła tego, co dla ludzi cenne i konieczne. Najogólniej Boga w tym kontekście określono w konstytucjach Nauru i Tuvalu, tj. jako dawcę „wszelkich rzeczy”⁹⁴. Boga przedstawia się w ustawach zasadniczych także jako stwórcę „ludzi”⁹⁵ czy „Ziemi”⁹⁶, dawcę bądź źródło „życia”⁹⁷, „wolności”⁹⁸, „władzy” politycznej⁹⁹, „sumienia”¹⁰⁰, „sprawiedliwości”¹⁰¹, „tożsamości”¹⁰², „roзумu”¹⁰³, „prawdy”¹⁰⁴, „piękna”¹⁰⁵ i „godności”¹⁰⁶.

Najczęściej w Bogu upatruje się dawcy uniwersalnych praw człowieka, określanych niekiedy jako praw „równych”, „niezbywalnych”, „nieodłącznych”, ewentualnie od Boga wywodzi się ludzką godność, w której

⁸⁸ Suazi (P).

⁸⁹ Bahrajn (P), Irlandia (P).

⁹⁰ Samoa (P).

⁹¹ Afganistan (P).

⁹² Irak (P).

⁹³ Somalia (art. 1.2).

⁹⁴ Nauru (P), Tuvalu (P).

⁹⁵ Tonga (cz. I.1).

⁹⁶ Egipt (P).

⁹⁷ Wyspy Marshalla (P).

⁹⁸ Tonga (cz. I.1, dosłownie konstytucja stanowi, że jest „wolą Boga, aby ludzie byli wolni”), Wyspy Marshalla (P).

⁹⁹ Irlandia (art. 6.1). W preambule do konstytucji stwierdzono, że wszelka władza pochodzi od Trójcy Przenajświętszej, z kolei w art. 6 doprecyzowano, że wszelka władza państwowa, ustawodawcza, wykonawcza i sędziowska, pochodzi od Narodu, nad którym Bóg.

¹⁰⁰ Grenada (P).

¹⁰¹ Argentyna (P), Polska (P).

¹⁰² Wyspy Marshalla (P).

¹⁰³ Argentyna (P), Grenada (P).

¹⁰⁴ Polska (P).

¹⁰⁵ Polska (P).

¹⁰⁶ Libia (art. 7), Saint Lucia (P), Somalia (art. 10).

prawa te czerpią swoje umocowanie¹⁰⁷. W konstytucji Tuvalu Boga określono jako dawcę prawa Narodu do pełnego, wolnego i szczęśliwego życia, do moralnego, duchowego, osobistego i materialnego dobrobytu¹⁰⁸. Z kolei konstytucja Arabii Saudyjskiej stanowi, że Bóg podarował temu państwu zasoby naturalne¹⁰⁹.

W konstytucjach kilku państw wyrażono Bogu wdzięczność, zwykle za jego konkretny wkład do historii państwa i narodu: „zamieszkanie jednego z najpiękniejszych krajów na świecie”¹¹⁰, „istnienie jako wolnego, suwerennego i niepodległego państwa”¹¹¹, podarowanie ludowi „mądrości i odwagi do określenia swojego przeznaczenia i przyszłości”¹¹², obdarowanie „mądrością i wolą do osiągnięcia porozumienia pokojowego”¹¹³, „stabilność społeczeństwa” oraz „szczęście i pomyślność narodu”¹¹⁴ czy za „przekształcenie” (*refundamos*) państwa¹¹⁵. Na opatrnościową rolę Boga w dziejach narodu wskazano także w konstytucji Irlandii, wspominając o Jezusie Chrystusie, jako tym, „który wspomagał naszych ojców przez wieki próby”¹¹⁶ oraz w konstytucji Indonezji, przypisując uzyskanie niepodległości przez to państwo m.in. „łasce Boga Wszechmogącego”¹¹⁷.

W konstytucjach Brunei i Libanu oraz aktach konstytucyjnych San Marino i Wielkiej Brytanii jest mowa – niekiedy nawet w formule wyrażonej powinności – o wychwalaniu Boga¹¹⁸. Konstytucje Danii i Tonga określeniem „oddawanie czci Bogu” posługują się w kontekście wolności

¹⁰⁷ Belize (P), Dominika (P), Grenada (P), Saint Lucia (P), Somalia (art. 10), Trynidad i Tobago (P), Wyspy Marshalla (P).

¹⁰⁸ Tuvalu (zasada konstytucji nr 2).

¹⁰⁹ Arabia Saudyjska (art. 14).

¹¹⁰ Seszele (P).

¹¹¹ Liberia (P).

¹¹² Południowy Sudan (P).

¹¹³ Sudan (P).

¹¹⁴ Tuvalu (zasada konstytucji nr 3).

¹¹⁵ Boliwia (P).

¹¹⁶ Irlandia (P).

¹¹⁷ Indonezja (P).

¹¹⁸ Afganistan (P), Brunei (P), Irlandia (art. 44.1.), Liban (art. 9), San Marino (art. 14, wspomniano pieśń religijną *Te Deum Laudamus*), Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej (art. 61 Wielkiej Karty Swobód z 1215 r.).

religijnej jednostki¹¹⁹. Statut San Marino zakazuje „błuźnić lub przeklinać” Bogu¹²⁰ oraz wspomina o modlitwie do Boga¹²¹. Podobnie w konstytucji Gambii mowa jest o modlitwie wstawienniczej do „wielkiego Boga Narodów”¹²².

Konstytucje kilku państw wskazując osobę monarchy panującego w czasie ich ogłaszania, posługują się sformułowaniem „z łaski Boga”¹²³. W jednym z aktów konstytucyjnych Nowej Zelandii zawarto zawołanie „Boże chroń Królową!”¹²⁴.

W konstytucjach sześciu państw Boga przedstawiono w kategoriach bytu konstytucyjnego dla trwania narodu czy państwa: „Samoa to chrześcijański Naród oparty na Bogu Ojcu, Synu i Duchu Świętym”¹²⁵, „Republika Vanuatu oparta na (...) wierze w Boga”¹²⁶, „Naród opiera się na wierze w zwierzchnictwo Boga”¹²⁷, „Naród jest ustanowiony na wierze w Wszechmogącego Boga”¹²⁸, „Naród Trynidadu i Tobago opiera się na zasadach uznających zwierzchnictwo Boga”¹²⁹, „Państwo ma być oparte na wierze w jednego i jedyne Boga”¹³⁰.

O ile w konstytucjach większości państw odwołania do Boga są treściowo bardzo ograniczone, często sprowadzając się do pojedynczego wyrażenia, o tyle w ustawach zasadniczych państw islamskich zwykły przyjmować obszerniejszą postać. Przykładem jest konstytucja Iranu, w której

¹¹⁹ Dania (art. 67), Tonga (cz. I.5).

¹²⁰ San Marino (art. 37). Por. Irlandia (art. 44.1 i – sprzed nowelizacji z 2018 r. – art. 40.6).

¹²¹ San Marino (art. 14, art. 48).

¹²² Gambia (P).

¹²³ Liechtenstein (P), Nowa Zelandia (Ustawa o tytułach królewskich z 1974 r.; Patent Królewski ustanawiający urząd Gubernatora Generalnego Nowej Zelandii z 1983 r., załącznik do ustawy o wolności osobistej z 2001 r.), Szwecja (Akt o sukcesji), Tuvalu (art. 48), Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej (Wielka Karta Swobód z 1215 i 1297 r.).

¹²⁴ Nowa Zelandia (Proklamacja o pieczęci Nowej Zelandii z 1977 r.).

¹²⁵ Samoa (cz. I.3).

¹²⁶ Vanuatu (P).

¹²⁷ Saint Vincent i Grenadyny (P).

¹²⁸ Saint Kitts i Nevis (P).

¹²⁹ Trynidad i Tobago (P).

¹³⁰ Indonezja (art. 29).

termin „Bóg” nadmieniono ponad 20 razy. Szczególnego charakteru jest art. 2 tamtejszej ustawy zasadniczej, w którym odwołania do Boga wpisują się w charakterystykę islamu jako kluczowego wyznacznika tożsamości państwa¹³¹.

3.4. ODNIESIENIA DO BOGA W ROCIE PRZYSIĘGI

Przysięga to solenne, publiczne, zwykle ustne, wyrażone słowami konkretnej roty i w określony sposób zobowiązanie się do należytego sprawowania obejmowanego urzędu¹³². W tekstach przysięgi podanych w konstytucjach aż 83 państw pojawia się odniesienie do Boga. Nie oznacza to, że w pozostałych państwach przysięga funkcjonariuszy publicznych jest całkowicie pozbawiona, choćby fakultatywnych, elementów religijnych. Często rotę przysięgi osób pełniących funkcje publiczne normuje się na poziomie ustawowym, którego analiza nie jest objęta niniejszym artykułem¹³³. O ile konstytucje większości państw formułują jedną lub kilka rot przysięgi, o tyle ustawy zasadnicze niektórych państw wymieniają nawet kilkanaście tekstów przysięgi, jak w przypadku Pakistanu (16x), Indii (13x) czy Ghany (12x).

Najczęstszą formułą przywołania Boga w procedurze zaprzysiężenia są słowa „Tak mi dopomóż Bóg”¹³⁴ lub pokrewne typu „Tak mi do-

¹³¹ Zob. szerzej Nikolajew 2015.

¹³² Powyższe określenie dotyczy przysięgi składanej przez osoby pełniące funkcje publiczne lub wykonujące zawód zaufania publicznego. Dwiema kolejnymi kategoriami przysięgi, o których zasadniczo konstytucje nie stanowią, są przysięga prawdomówności świadka w postępowaniu sądowym oraz przysięga lojalności osoby naturalizowanej.

¹³³ Maroń 2012, 156-157.

¹³⁴ Albania (art. 88.3), Antigua i Barbuda (załącznik nr 3), Australia (załącznik), Barbados (załącznik nr 1), Belize (załącznik nr 3), Fidżi (załączniki przysięgi i ślubowania), Filipiny (art. 7.5), Ghana (załącznik nr 2), Grenada (załącznik nr 3), Jamajka (załącznik nr 1), Kenia (załącznik nr 3), Lesotho (załącznik nr 1 i 3), Lichtenstein (art. 54.1, art. 108), Litwa (art. 5 ustawy o trybie wejścia w życie Konstytucji Republiki Litewskiej), Malta (załącznik nr 2 i 3), Malawi (art. 81), Mauritius (załącznik nr 3), Namibia (załączniki nr 1, 2 i 3), Nauru (załączniki nr 1, 3 i 4), Niemcy (art. 56), Nigeria (załącznik nr 7), Nowa Zelandia (art. 6b Patentu Królewskiego ustanawiającego urząd Gubernatora Generalnego Nowej Zelandii z 1983 r.), Papua Nowa Gwinea (cz. I.7), Polska (art. 104, art. 130, art. 151), Rumunia (art. 82.2), Rwanda (art. 102), Saint Kitts i Navis (załącznik nr 4), RPA (załącz-

pomóż Boże Wszechmogący”¹³⁵, „Tak mi dopomóż Boże Wszechmogący i Wszechwiedzący”¹³⁶, „Niech Bóg mnie poprowadzi i wspomóż”¹³⁷, „Niech Wszechmogący Bóg dopomoże mi i strzeże mnie”¹³⁸, „Niech Bóg nam dopomoże”¹³⁹, „Szukając pomocy u Boga”¹⁴⁰. Osobliwa jest formuła zaprzysiężenia funkcjonariuszy publicznych Kostaryki. Osoba odbierająca przysięgę wobec zaprzysięganego wypowiada słowa „Niech Bóg ci dopomoże”, zarazem dodając – jeśliby zaprzysięgany miał się nie podjąć powinności zespolonych z jego urzędem: „Niech On [Bóg] i Państwo pociągną cię do odpowiedzialności”¹⁴¹. Równie oryginalną rotę przewiduje akt konstytucyjny San Marino z 1600 r., w którym pojawia się zwrot „przysięgam na Święte Ewangelie Boga” oraz „Ku chwale i czci Boga Najlepszego i Najwyższego”¹⁴².

Inne popularne odesłania do Boga w ramach zaprzysiężenia to zwroty: „przysięgam Bogu”¹⁴³, przysięgam „przed Bogiem”¹⁴⁴, przysięgam „na Boga” (zwykle „wszechmogącego”) ¹⁴⁵, przysięgam „w imię

nik nr 2), Samoa (załącznik nr 3), Seszele (załącznik nr 6), Sierra Leone (załączniki nr 2 i 3), Suazi (załącznik nr 2), Sudan Południowy (art. 65, art. 99, art. 107), Tuvalu (załącznik nr 4), Uganda (załącznik nr 4), Wyspy Salomona (załącznik nr 1), Zimbabwe (załącznik nr 3), Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej (Bill of Rights z 1689 r.).

¹³⁵ Surinam (art. 65, art. 93, art. 114, art. 125).

¹³⁶ Norwegia (art. 9).

¹³⁷ Irlandia (art. 12 ust. 8, art. 34.5.1).

¹³⁸ Pakistan (załącznik nr 3).

¹³⁹ Niger (art. 50, art. 74, art. 89, art. 124).

¹⁴⁰ Iran (art. 121).

¹⁴¹ Kostaryka (art. 194).

¹⁴² San Marino (art. 5 i art. 14 Statutu).

¹⁴³ Kolumbia (art. 192), Panama (art. 181), Timor Wschodni (art. 77.3).

¹⁴⁴ Benin (art. 53), Dominikana (art. 127), Gruzja (art. 71.1), Haiti (art. 135-1 i art. 187), Indonezja (art. 9), Komory (art. 13), Demokratyczna Republika Kongo (art. 74), Kostaryka (art. 194), Mali (art. 37), Niger (art. 50, art. 74, art. 89), Republika Środkowo-Afrykańska (art. 38), Senegal (art. 37), Togo (art. 64), Tonga (cz. II.34 i II.83).

¹⁴⁵ Algieria (art. 90, art. 183), Bahrajn (art. 33, art. 78), Brunei (załącznik nr 1), Egipt (art. 104, art. 144, art. 165), Irak (art. 50), Iran (art. 67, art. 121), Jemen (art. 160), Jordania (art. 43, art. 61, art. 80), Katar (art. 10, art. 74, art. 92, art. 119), Kiribati (załącznik nr 1), Kuwejt (art. 60, art. 91), Liban (art. 50), Libia (art. 19), Nauru (załączniki nr 1, 3 i 4), Oman, (art. 7, art. 50, art. 58’20) Palestyna (art. 35, art. 49), Samoa (załącznik nr 3), Sudan (art. 56, art. 71 i art. 89), Sudan Południowy (art. 65, art. 99, art. 107), Syria (art. 7), Tunezja (art. 58,

Boga”¹⁴⁶, „A Bóg mym świadkiem”¹⁴⁷ czy przysięgam „w obecności Boga”¹⁴⁸. Jakkolwiek różnice pomiędzy powyższymi sformułowaniami mogą wydawać się jedynie stylistycznej natury, to niemniej jednak pociągają one za sobą także pewne konsekwencje semantyczne. Zwroty „przysięgam Bogu” czy „przysięgam przed Bogiem” wskazują, że to sam Bóg jest adresatem przysięgi, choć niekoniecznie jedynym¹⁴⁹. Formuła „przysięgam na Boga”, „w imię Boga”, „w obecności Boga”, „A Bóg mym świadkiem” czyni z Boga swoistego gwaranta czy poręczyciela dochowania przysięgi. Z kolei zawołanie „Tak mi dopomóż Bóg” jest prośbą skierowaną do Boga o wsparcie przysięgającego w sprostaniu zaciągniętym zobowiązaniom.

Rota niektórych przysięg stanowi swoiste credo, jak np. przysięga prezydenta i premiera Pakistanu: „W imię Allaha, najłaskawszego i najmiłosierdnieszego. Ja..... uroczystie przysięgam, że jestem muzułmaninem, wierzę w jednego i jedynego Wszechmogącego Allaha, Księgi Allaha, Święty Koran będący ostatnią z nich, prorostwo Mahometa (pokój niech będzie z nim) jako ostatniego z proroków, po którym nie może być żadnego proroka, Dzień Sądu, wszystkie wymogi i nauczania Świętego Koranu i Sunny....[Niech Wszechmogący Allah dopomoże mi i strzeże mnie (Amen)]”¹⁵⁰.

art. 76, art. 89), ZEA (art. 52, art. 57, art. 73). Podobnie: „przysięgam po trzykroć na Boga” – dosłownie „Wallahi Wa-Billahi, Watallahi” (Brunei, załącznik nr 1 oraz Malezja, załącznik nr 4) czy przysięgam „na imię Boga” (Afganistan, art. 63).

¹⁴⁶ Afganistan (art. 74, art. 119), Algieria (art. 90), Ghana (załącznik nr 2), Indie (art. 60, art. 159, załącznik nr 3), Iran (art. 67, art. 121), Malediwy (załącznik nr 1), Pakistan (załącznik nr 3), Sierra Leone (załączniki nr 2 i 3), Somalia (art. 96, art. 104), Uganda (załącznik nr 4). Podobnie Grecja: „przysięgam w imię Świętej, Współistotnej i Niepodzielnej Trójcy” (art. 23.2, art. 59.1).

¹⁴⁷ Algieria (art. 90), Irak (art. 50), Palestyna (art. 35, art. 49), Sudan (art. 56, art. 71, art. 89), Sudan Południowy (art. 65, art. 99, art. 107).

¹⁴⁸ Irlandia (art. 12.8, art. 31.4, art. 34.5.1), Lesotho (załącznik nr 1), Madagaskar (art. 48), Tonga (cz. II.95).

¹⁴⁹ Benin („przed duchami przodków, Narodem i przed ludem Beninu”), Kolumbia („i obiecuję Ludowi”, art. 192), Demokratyczna Republika Kongo („i Narodem”, art. 74), Panama („i Państwu”, art. 181), Timor Wschodni („Narodowi i na mój własny honor”, art. 77.3).

¹⁵⁰ Pakistan (załącznik nr 3).

O ile w państwach chrześcijańskich alternatywą wobec religijnej przysięgi często jest pozbawione religijnych odniesień ślubowanie, o tyle w konstytucjach państw islamskich regułą pozostaje obligatoryjna religijna przysięga. Jedynym wyjątkiem jest ustawa zasadnicza Brunei, przewidująca możliwość złożenia zamiast religijnej przysięgi świeckiego oświadczenia¹⁵¹.

3.5. ODNIESIENIA DO BOGA W SYMBOLACH PAŃSTW

Odniesienia do Boga występują także w oficjalnych symbolach państw, których normatywną postać ustalono w konstytucji. Mottem Dominikany są słowa „Bóg, Państwo, Wolność”¹⁵². Częściowo podobne słowa „Bóg, Państwo, Król” stanowią motto Maroka¹⁵³. Na godło Dominikany składa się wspomniane powyżej motto oraz wizerunek Biblii otwartej na słowach Ewangelii Jana „poznacie prawdę, a prawda was wyzwoli” (J 8:32)¹⁵⁴.

Na fladze Afganistanu i Arabii Saudyjskiej znajduje się inskrypcja szahady „Nie ma Boga oprócz Allaha, a Mahomet jest jego prorokiem”¹⁵⁵. W skład flagi pierwszego z tych państw oraz Iranu¹⁵⁶ wchodzi z kolei takbir, czyli słowa „Allahu Akbar” (Bóg jest Wielki).

Rotę hymnu Gujany stanowią słowa „Niech Bóg Cię [Gujano] strzeże”¹⁵⁷. W hymnie Kenii pojawia się zawołanie „O Boże wszelkiego stworzenia”¹⁵⁸, a z kolei w pieśni narodowej Afganistanu „Allahu Akbar”¹⁵⁹.

Nadmienić jedynie można, że szereg innych odwołań do Boga w symbolach poszczególnych państw ma umocowania pozakonstytucyjne, np. motta kilkunastu państw (Brunei, Dominika, Fidżi, Filipiny, Granada, Irak, Jordania, Monako, Nauru, Salwador, Samoa, Tonga, Tuvalu, Uganda, USA, Vanuatu) czy flaga z takbir (Irak).

¹⁵¹ Brunei (załącznik nr 1).

¹⁵² Dominikana (art. 34).

¹⁵³ Maroko (art. 4).

¹⁵⁴ Dominikana (art. 32).

¹⁵⁵ Afganistan (art. 19), Arabia Saudyjska (art. 3).

¹⁵⁶ Iran (art. 18).

¹⁵⁷ Gujana (załącznik nr 2.3).

¹⁵⁸ Kenia (załącznik nr IIb).

¹⁵⁹ Afganistan (art. 20).

4. ODNIESIENIA DO BOGA W USTAWACH ZASADNICZYCH NA TLE WSPÓŁCZESNEGO KONSTYTUCJONALIZMU

Nie istnieje jednolita tendencja w zakresie dokonywania zmian we współczesnych konstytucjach pod kątem zamieszczania w nich lub usuwania odniesień do Boga. Podać można przykłady w obu kierunkach. Wprowadzona do konstytucji Łotwy w 2014 r. preambuła zawiera zawołanie „Boże błogosław Łotwie”. Podobną prośbę skierowaną do Boga zamieszczono w konstytucji Węgier z 2011 r. Odniesienia do Boga zawarto po 1989 r. w kilku innych konstytucjach państw byłego „bloku wschodniego”¹⁶⁰. Z drugiej strony można wskazać kasus Fidži. Obecnie obowiązująca konstytucja z 2013 r. fakultatywnie odwołanie do Boga przewiduje jedynie w kontekście przysięgi. Preambuła poprzedniej ustawy zasadniczej z 1997 r. zawierała takie sformułowania jak: „poszukując błogosławieństwa Boga, który od zawsze czuwa nad tymi wyspami”, „mając Boga za naszego świadka”, a wśród kluczowych wydarzeń historycznych dla Narodu Fidži wymieniała „przejście rdzennych mieszkańców tych wysp z pogaństwa na chrześcijaństwo mocą imienia Jezusa Chrystusa”. W Irlandii od kilkunastu lat nasilają się postulaty usunięcia odniesień do Boga z ustawy zasadniczej¹⁶¹.

W przypadku niektórych państw, zwłaszcza tych, których ustawy zasadnicze pochodzą sprzed dziesiątków lat, konstytucyjne odwołania do Boga stały się obecnie formą jedynie tzw. ceremonialnego deizmu¹⁶². Stanowią one bardziej świadectwo historii danego państwa niż dają wyraz współczesnemu pojmowaniu kwestii źródeł legitymizacji władzy i aksjologii oraz stosunku do transcendencji. Z drugiej jednak strony, fakt iż w nowo stanowionych konstytucjach zachowuje się odniesienia do Boga występujące w poprzednich ustawach zasadniczych, a nawet wprowadza w sytuacji ich wcześniejszego braku, dowodzi, że *invocatio* i *nominatio*

¹⁶⁰ Albania, Gruzja, Litwa, Polska, Rumunia, Ukraina. Zob. Schmid 2004, 23.

¹⁶¹ Patsy McGarry, *HAI Urge: Remove 'God' From Constitution*, <https://www.humanism.ie/2016/10/hai-urge-remove-god-from-constitution/> [dostęp: 5.06.2019]; Conn Corrigan, *New campaign to remove God from Irish constitution*, <https://www.irishcentral.com/news/new-campaign-to-remove-god-from-irish-constitution-44312787-237357451> [dostęp: 5.06.2019].

¹⁶² Zob. Maroń 2017.

Dei nie wolno postrzegać za relikł minionych czasów o jedynie ornamencie doniosłości.

5. PODSUMOWANIE

Konstytucyjne odniesienia do Boga przejawiają podobieństwo do konstrukcji generalnych klauzul odsyłających. Postanowienia ustaw zasadniczych odsyłają do Boga jako bytu pozaprawnego, w sensie jego pozasystemowego zaszerzegowania. Jednocześnie przez odesłanie ów byt nabywa prawną relewantność na gruncie danego porządku prawnego. Następuje wówczas nie klasyczna prawna pozytywizacja Boga, lecz promulgowanie go jako kategorii metaprawnej¹⁶³. Wydawać by się mogło, że ustrojodawca inkorporując pojęcie Boga do tekstu konstytucji, a niekiedy i określając jego przymioty, tym samym podejmuje się rozstrzygnięcie z zakresu teologii co do istnienia Boga i jego natury¹⁶⁴. Asocjacje takie nie są zasadne. Konstytucje poprzez odniesienie do Boga nie stają się zjurydyzowanymi traktatami teologicznymi.

Obecność *invocatio* czy *nominatio Dei* w ustawie zasadniczej generalnie należy ocenić aprobatywnie, ilekroć stanowią one przejaw responsywności ustrojodawcy wobec przekonań i wierzeń obywateli o Bogu. Ocena ta musiałaby ulec rewizji, gdyby ustrojodawca odniesieniami do Boga w tekście konstytucji nie tyle czynił zadość woli suwerena, ile instrumentalnie posługiwał się nimi jako narzędziem religijnej inżynierii społecznej i prozelityzmu. Podobnie krytycznie należy ustosunkować się do ideologicznie motywowanej niechęci ustrojodawcy do zamieszczenia odniesień do Boga w ustawie zasadniczej wbrew społecznym oczekiwaniom¹⁶⁵. Mówiąc o woli suwerena w praktyce, chodzi *nolens volens* o wolę społeczną większości. Naiwnym byłoby sądzić, że w kwestii konstitu-

¹⁶³ Por. Domingo 2014.

¹⁶⁴ Por. Brzozowski 2011, 111

¹⁶⁵ Zob. Joseph Weiler, *Invocatio Dei and the European Constitution*, <https://www.project-syndicate.org/commentary/invocatio-dei-and-the-european-constitution?barrier=accesspaylog> [dostęp: 5.06.2019].

cyjnego *invocatio* i *nominatio Dei* uda się wypracować rozwiązania zadowalające wszystkich czy prawie wszystkich obywateli. W pluralistycznych społeczeństwach zarówno nadmienienie Boga w preambule ustawy zasadniczej, jak i jego w nim pominięcie posiada zwolenników i przeciwników.

Decyzja o zamieszczeniu, niezamieszczeniu lub usunięciu odwołania do Boga w konstytucji powinna stanowić wypadkową ewoluującej doniosłości sfery sacrum dla społeczeństwa. Odniesienia do Boga w ustawach zasadniczych zwykle, z wyłączeniem państw islamskich, mają charakter symboliczny, a nie typowo normatywny. Na poziomie „symboliki, retoryki i emblematów”¹⁶⁶ od ustrojodawcy należy oczekiwać kierowania się wolą politycznego suwerena¹⁶⁷. Niedemokratyczne byłoby niezamieszczenie *invocatio Dei* w konstytucji w opozycji do stanowiska społecznej większości. Z drugiej jednak strony osoby wierzące pragnące symbolicznego promulgowania Boga w konstytucji powinny uszanować odmowną decyzję ustrojodawcy – co nie oznacza podzielania jej merytorycznej trafności – ilekroć ustrojodawca swoją decyzją uczynił zadość stanowisku większości obywateli (osób niewierzących lub wierzących przyjmujących prywatystyczną wizję religii).

Obecność lub nieobecność odniesień do Boga w konstytucji jest ważną kwestią, ale mimo wszystko wtórną wobec ochrony wolności sumienia i religii jednostki, tak w aspekcie pozytywnym („wolność do”), jak i negatywnym („wolność od”). Większym zagrożeniem dla integralności wierzących obywateli¹⁶⁸ jest nie brak *invocatio Dei* w konstytucji, co ustawowe i sądowe dysproporcjonalne reglamentowanie postępowania zgodnego z ich wyznawaną wiarą¹⁶⁹. Podobnie zagrożenia dla praw osób niewierzących nie tyle należy upatrywać w odwołaniu się do Boga w konstytucji, ile w postaci poszczególnych przepisów prawnych dotyczących wolności osobistej jednostki.

Nieuprawnione jest twierdzenie, że samo zamieszczenie odniesienia do Boga w konstytucji jest naruszeniem zasługujących na ochronę interesów osób niewierzących czy – w przypadku konfesyjnych *invocatio*

¹⁶⁶ Por. Małajny 2007, 185.

¹⁶⁷ Maroń 2015, 219.

¹⁶⁸ Szerzej o religijnej integralności zob. Maroń 2018, 40-54.

¹⁶⁹ Zob. Derlatka 2018.

Dei – interesów obywateli będących wyznawcami innych religii. Idąc tym mylnym tokiem rozumowania, należałoby konsekwentnie przyjąć, że brak *invocatio Dei* narusza z kolei prawa i wolności osób wierzących. Podobnie odwołanie do Boga w konstytucji nie musi godzić w światopoglądową bezstronność/neutralność państwa bardziej niż odmowa zamieszczenia w ustawie zasadniczej takiego odwołania¹⁷⁰. Idea państwa światopoglądowo neutralnego w jego absolutystycznym rozumieniu jest kontrfaktyczna. Państwo nie może zachować pełnej symetrii, jak i indyferentności do różnych światopoglądów i systemów wartości. Nie jest to ani wykonalne, ani pożądane¹⁷¹.

Blisko półtora wieku temu Fryderyk Nietzsche obwieścił śmierć Boga (*Gott is tot*)¹⁷². Twierdzenie to tak wówczas, jak i obecnie pozostaje nieprawdziwe w tym sensie, iż wiara w Boga jest udziałem większości globalnej populacji. Szacuje się, że około 84 % wszystkich ludzi uznaje się za osoby religijne, z czego zdecydowana większość to wyznawcy religii monoteistycznych i politeistycznych¹⁷³. Głębokie procesy sekularyzacyjne zachodzące od dekad zwłaszcza w świecie Zachodnim nie mogą uchodzić za reprezentatywne w skali globalnej. Nawet jednak w odniesieniu do umownie określonych państw zachodnich procesy sekularyzacyjne współistnieją z coraz silniejszymi tendencjami desekularyzacyjnymi¹⁷⁴.

Wiara w Boga nie zamyka się w sferze duchowości jednostki, lecz poprzez religię staje się faktem społeczno-kulturowym. Propagowana przez środowiska liberalne prywatyzacja religii, rozumiana w kategoriach nieemanowania jej poza sferę życia osobistego wierzącego, skazana jest na niepowodzenie, nawet jeśli cieszy się ona poparciem w szerokich kręgach liberalnych intelektualistów i pomimo jej internalizacji przez wielu wyznawców – głównie deklarujących się jako chrześcijanie – w państwach zachodnich. Legitymizacja prywatyzacji religii opiera się na przeświad-

¹⁷⁰ Domingo 2016.

¹⁷¹ Łączkowski 2006, 211-212 i 218-219.

¹⁷² Fryderyk Nietzsche, *Wiedza radosna* (sekcja 108, 125 i 343).

¹⁷³ Według danych z 2015 r. na świecie żyło 2,3 miliarda chrześcijan, 1,8 miliarda muzułmanów i 1,1 miliarda wyznawców hinduizmu. Harriet Sherwood, *How many believers are there around the world?* <https://www.theguardian.com/news/2018/aug/27/religion-why-is-faith-growing-and-what-happens-next> [dostęp: 5.06.2019].

¹⁷⁴ Berger 2008; Mariański 2013.

czeniu o „prywatnej i subiektywnej naturze religii”¹⁷⁵. Tymczasem „idea czysto prywatnej religii jest nie do pomyślenia, tak jak idea czysto prywatnego języka”¹⁷⁶. Skoro religia jest rzeczywistością społeczno-kulturową, to czymś naturalnym wydaje się pragnienie wyznawców, aby to, w co oni wierzą znalazło swój wyraz, choćby symboliczny, czy przełożenie na postać porządku polityczno-prawnego. Czym większą grupę obywateli stanowią wierzący, tym większa ich zdolność, aby pragnieniu temu uczynić zadość. Szczególnym tego przejawem i potwierdzeniem jest inkorporowanie pojęcia Boga do konstytucji jako aktu normatywnego naznaczającego i profilującego porządek prawny danego państwa.

BIBLIOGRAFIA

- Bała Paweł. 2010. *Pod wezwaniem Boga czy Narodu? Religia a ustrój – studium przypadku polskich konstytucji*. Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky.
- Bała, Paweł. 2011. „Invocatio Dei w Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r. w perspektywie porównawczej i historycznej”. *Studia Erasmiana Wratislaviensia* 5: 305-333.
- Bar, Wiesław. 2004. „Kwestie wyznaniowe w konstytucjach Ameryki łacińskiej i Karaibów”. W: *Prawo wyznaniowe w systemie prawa polskiego. Materiały I Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 14–16 stycznia 2003)*, 158-190, red. Artur Mezglewski. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Berger, Peter. 2008. *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington: Ethics and Public Policy Center.
- Borecki, Paweł. 2017. „Znamiona państwa wyznaniowego – uwagi na kanwie dorobku współczesnego konstytucjonalizmu”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 20: 223-248.
- Brining, Margaret, Steven Nock. 1999. „Covenant and Contract”. *Regent University Law Review* 12: 9-26.
- Brzozowski, Wojciech. 2010. *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych w Konstytucji RP*. Warszawa: Wolters Kluwer.

¹⁷⁵ Mack 1999, 484. José Casanova formułuje nawet tezę o deprivatyzacji religii, Casanova 2005.

¹⁷⁶ Brining, Nock 1999, 23.

- Casanova, José. 2005. *Religie publiczne w nowoczesnym świecie*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Derlatka, Marek. 2018. „Konstytucyjność zakazu odmowy świadczenia z art. 138 k.w. – na marginesie postanowienia Sądu Najwyższego z dnia 14 czerwca 2018 r., sygn. II KK 333/17”. *Prokuratura i Prawo* 12: 119-124.
- Domingo, Rafael. 2014. „The Metalegal God”. *Ecclesiastical Law Journal* 16(2): 147-167.
- Domingo, Rafael. 2016. *God and the Secular Legal System*. New York: Cambridge University Press.
- Grześkowiak, Alicja. 1996. *Imię Boga w Konstytucji*. Częstochowa: Tygodnik Katolicki Niedziela.
- Henry, Eron. 2018. *Constitutionally Religious: What the Constitutions of 180 Countries Say About Religion and Belief*. Alexandria: b.w.
- Iban, Iván. 2013. „God in Constitutions and Godless Constitutions”. W: *Law, Religion, Constitution: Freedom of Religion, Equal Treatment, and the Law*, ed. Cole Durham, Ferrari Silvo, Cianitto Cristina, Thayer Donlu, 37-55. Farnham: Ashgate.
- Krukowski, Józef. 1996. „«Invocatio Dei» w konstytucjach współczesnych państw demokratycznych. Refleksja w związku z debatą nad projektem Konstytucji RP”. *Ethos: Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL* 3/4: 202-214.
- Łączkowski, Wojciech. 2006. „«Bezstronność» władz publicznych”. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 2: 209-219.
- Mack, Michelle. 1999. „Religious Human Rights and the International Human Rights Community: Finding Common Ground – Without Compromise”. *Notre Dame Journal of Law, Ethics & Public Policy* 13(2): 455-497.
- Małajny, Ryszard. 2007. „III Rzeczpospolita państwem quasi-wyznaniowym (10 lat obowiązywania konfesyjnych postanowień Konstytucji z 1997 r.)”. W: *Dziesięć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. Ewa Gdulewicz, Halina Zięba-Załucka, 184-199. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Mariański, Janusz. 2013. *Sekularyzacja. Desekularyzacja. Nowa duchowość. Studium socjologiczne*. Kraków: Wydawnictwo Nomos.
- Maroń, Grzegorz. 2012. „Instytucja przysięgi głowy państwa w państwach europejskich”. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 1: 151-178.
- Maroń, Grzegorz. 2014. „Bóg w polskim porządku prawnym”. *Przegląd Prawa Wyznaniowego* 6: 57-76.
- Maroń, Grzegorz. 2015. „Responsywność porządku prawnego wobec tożsamości religijnej obywateli jako czynnik sprzyjający jego społecznej legitymizacji”. *Przegląd Prawa Publicznego* 7-8: 209-220.

- Maroń, Grzegorz. 2017. „Konstytucyjność aktów ceremonialnego deizmu w świetle orzecznictwa sądów USA”. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 3: 31-51.
- Maroń, Grzegorz. 2018. *Integralność religijna sędziego oraz argumentacja religijna w amerykańskim procesie orzeczniczym*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Neo, Jaclyn. 2017. „Express Recognition of Deity in Constitutions”. W: *Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law*, ed. Rainer Grote, Frauke Lachenmann, Rüdiger Wolfrum. Oxford: Oxford University Press.
- Nikołajew, Jerzy. 2015. „Konstytucja Islamskiej Republiki Iranu. Zagadnienia wyznaniowe”. *Nurt SVD* 2: 191-212.
- Schmid, Konrad. 2004. „In the Name of God? The Problem of Religious or Non-religious Preambles to State Constitutions in Post-atheistic Contexts”. *Religion in Eastern Europe* 24: 19-32.
- Temperman, Jeroen. 2010. *State-Religion Relationships and Human Rights Law: Towards a Right to Religiously Neutral Governance*. Leiden-Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

ZAŁĄCZNIK A

WYKAZ KONSTYTUCJI ZAWIERAJĄCYCH ODNIESIENIA DO BOGA WRAZ ZE WSKAZANIEM ICH PEŁNYCH TEKSTÓW (data dostępu we wszystkich przypadkach: 5.06.2019).

Konstytucje:

- Islamskiej Republiki Afganistanu z 4 stycznia 2004 r. <http://moj.gov.af/fa/page/legal-frameworks/168329941684>
- Republiki Albanii z 21 października 1998 r. http://www.pp.gov.al/web/kushtetuta_2016_1082.pdf. Tłum. Dorota Horodyska, Edlira Lloha. 2001. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/albania98.html>
- Algierskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej z 28 listopada 1996 r. <http://www.premier-ministre.gov.dz/ressources/front/files/pdf/texts-fondamentaux/nouvelle-constitution-2016-arabe.pdf>
- Antiguy i Barbudy z 31 lipca 1981 r. <http://laws.gov.ag/wp-content/uploads/2018/08/cap-23.pdf>
- Królestwa Arabii Saudyjskiej z 1 marca 1992 r. <https://laws.boe.gov.sa/BoeLaws/Laws/LawDetails/16b97fcb-4833-4f66-8531-a9a700f161b6/1>
- Republiki Argentyny z 1 maja 1853 r. <http://www.saij.gob.ar/nacional-constitution->

- nacional-constitucion-nacion-argentina-Ins0002665-1994-08-22/123456789-0abc-defg-g56-62000scanyel
- Związku Australijskiego z 9 lipca 1900 r. https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Senate/Powers_practice_n_procedures/Constitution.aspx. Tłum. Jan Winiczorek. 2014. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/05/Australia_pol010714.pdf
- Wspólnoty Bahamów z 20 czerwca 1973 r. http://www.bahamas.gov.bs/wps/portal/public/About%20The%20Bahamas/Constitution!/ut/p/b1/vZL_LkqIwFlafXQeY-JuESYBIFEIfwv24oQRu8BFQqhacfe2bTM1XdvZmeZJWqL-c_38OkzEJkzW-bYV9t-n3bbE5v7wzIHNAsjHnJ0gSAGB46JnbEFWtDgYmZJEjZh9Lpla-Z7r2e3O2DvrKOoJltFv5k3uK8cvqd4QXInEr6hYMuQu5VdScmVLj-WuZzCNEhNBbJo59pe1ugw1CXdN3V6HU5AEo_6EDruuhJIKGqUrQw-ievUwlsXoGWXX-7Ui6ihqaTmSJldrCapZVUYq_aM6m4b3nqULm-gO-6kXNStAYbeJZCXyDsyFajZ7GkyfBsEHB4Ov_P_-xHAg6_zyz5F3ir8Aj5r8dMKBsukT0B8BwQRADoE2POhCyQCmYBJAJ_7h_GsT8fJO4A7S8wSWIr-nwCOAQVBEJNBGI6yJf_UsGILJD7K1NBmwOIzJTwJnG3nhHCt4A8P-hb0GbDeSn4AiIxSAD_jvFtQEW3pGIAYOfIig2fB_C3L_NVLNsc-G3O_xjaXj3389wzWT7gr7cS_oCXiQZQUGUeFlCgOclYkOKS8qkn5X9CBftP1q08nd3D3GS9wrKDVlSt97tC19WdLyteCflitUQNOWPeJAsQ4T-tUdQX-EyPl0CzTXi6VexresNp0tpoYde7MFJV5dr4VRMvZKpeRmz2rwc-V0gVTjFSPZYgwk6nnl4-KnpfKhzpQEtrBaYsnYxe1lPquvwDuPlp24VHY-MRdUppOI1XJauaU9ApXvFPUqqkA0HJoaXVdjFm_GguXFk4Q5Vhc3_Iwhq5bumDMdDBN5qyl5d3d49hMFKvZa/dl4/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/
- Królestwa Bahrajnu z 14 lutego 2002 r. <http://www.legalaffairs.gov.bh/LegislationSearchDetails.aspx?id=2670#.XStpUnswiUk>
- Ludowej Republiki Bangladeszu z 4 listopada 1972 r. http://bdlaws.minlaw.gov.bd/bangla_pdf_part.php?id=957
- Barbadosu z 30 listopada 1966 r. <https://barbados.org/constitution.htm>
- Belize z 21 września 1981 r. <http://www.nationalassembly.gov.bz/wp-content/uploads/2017/03/Belize-Constitution-2017updated-March.pdf>
- Republiki Beninu z 11 grudnia 1990 r. <http://www.cour-constitutionnelle-benin.org/lacourpresent/decrets/Constitution.pdf>
- Królestwa Bhutanu z 18 lipca 2008 r. http://www.nab.gov.bt/dz/business/constitution_of_bhutan
- Wielonarodowego Państwa Boliwii z 25 stycznia 2009 r. <http://www.presidencia.gob.bo/documentos/publicaciones/constitucion.pdf>
- Brunei Darussalam z 29 września 1959 r. http://www.agc.gov.bn/AGC%20Images/LOB/cons_doc/constitution_i.pdf

- Federacyjnej Republiki Brazylii z 5 października 1988 r. http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/Constituicao/Constituicao.htm Tłum. Agnieszka Wojtyczek-Bonnand. 2004. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. <http://biblioteka.sejm.gov.pl/konstytucje-swiata-brazylia/?lang=en>
- Republiki Chile z 11 września 1980 r. <https://www.leychile.cl/Navegar?idNorma=242302> Tłum. Agnieszka Wojtyczek-Bonnand. 2012. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/chile2013.pdf>
- Królestwa Danii z 5 czerwca 1953 r. https://www.ft.dk/~media/sites/ft/pdf/publikationer/grundloven/grundloven_samlet_2018_dk_web.ashx Tłum. Marian Grzybowski. 2011. W: *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. Wiesław Staśkiewicz, 213-225. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/07/Dania_pol_010811.pdf
- Republiki Dominikany z 13 czerwca 2015 r. <http://www.senado.gob.do/senado/OAI/Constitucion.aspx>
- Wspólnoty Dominiki z 25 lipca 1978 r. <http://www.dominica.gov.dm/laws/chapters/chap1-01-schl.pdf>
- Republiki Dżibuti z 15 września 1992 r. <https://www.presidence.dj/TexteFond.php>
- Republiki Ekwadoru z 20 października 2008 r. <https://www.asambleanacional.gob.ec/sites/default/files/private/asambleanacional/filesasambleanacionalnameuid-20/transparencia-2015/literal-a/a2/Const-Enmienda-2015.pdf>
- Arabskiej Republiki Egiptu z 18 stycznia 2014 r. <http://www.egypt.gov.eg/arabic/laws/default.aspx>
- Republiki Fidżi z 6 września 2013 r. <https://www.fiji.gov.fj/About-Fiji/Fijian-Constitution>
- Republiki Filipin z 2 lutego 1987 r. <http://www.officialgazette.gov.ph/constitutions/1987-constitution/>
- Republiki Gabońskiej z 26 marca 1991 r. <http://www.assemblee-nationale.ga/36-connaître-l-assemblée-nationale/76-la-constitution/>
- Republiki Gambii z 16 stycznia 1997 r. <http://assembly.gov.gm/wp-content/uploads/2016/12/CONSTITUTION-OF-THE-GAMBIA-1997.pdf>
- Republiki Ghany z 28 kwietnia 1992 r. <https://www.judicial.gov.gh/index.php/preamble>
- Republiki Greckiej z 9 czerwca 1975 r. <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/8c3e9046-78fb-48f4-bd82-bbba28ca1ef5/SYNTAGMA.pdf>. Tłum. Grażyna i Włodzimierz Uliccy, Bartłomiej Zdaniuk, Natalia Ciesielczyk. 2011. W: *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. Wiesław Staśkiewicz, 297-340. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/07/Dania_pol_010811.pdf

- Grenady z 19 grudnia 1973 r. https://www.gov.gd/egov/docs/legislations/constitution/grenada_constitution_order_1973.pdf
- Gruzji z 24 sierpnia 1995 r. <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/30346?publication=35>. Tłum. Grzegorz Kuca, Marian Grzybowski, Katarzyna Kaczmarczyk-Kłak. 2015. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Gruzja_pol_010715.pdf
- Kooperacyjnej Republiki Gujany z 20 lutego 1980 r. <http://parliament.gov.gy/constitution.pdf>
- Republiki Gwatemali z 31 maja 1985 r. <https://guatemala.justia.com/nacionales/constitucion-de-la-republica-de-guatemala/>
- Republiki Gwinei Równikowej z 16 listopada 1991 r. <https://www.guineaequatorialpress.com/imgdb/2012/LEYFUNDAMENTALREFORMADA.pdf>
- Republiki Haiti z 10 marca 1987 r. <http://www.omrh.gouv.ht/Media/Publications/1-Constitution/Constitution1987Amend%C3%A9Juin2012.pdf>
- Republiki Hondurasu z 11 stycznia 1982 r. <http://www.congreso.gob.hn/constitutionVigentes.htm>
- Republiki Indii z 26 listopada 1949 r. <https://www.india.gov.in/hi/my-government/constitution-india/constitution-india-full-text>
- Republiki Indonezji z 1 czerwca 1945 r. <http://www.dpr.go.id/jdih/uu1945>
- Republiki Iraku z 15 października 2005 r. <http://ar.parliament.iq/%D8%A7%D9%84%D8%AF%D8%B3%D8%AA%D9%88%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A7%D9%82%D9%8A/>
- Islamskiej Republiki Iranu z 24 października 1979 r. <https://www.parliran.ir/majles/fa/Content/articles-6739/%d9%82%d8%a7%d9%86%d9%88%d9%86-%d8%a7%d8%b3%d8%a7%d8%b3%db%8c-%d8%ac%d9%85%d9%87%d9%88%d8%b1%db%8c-%d8%a7%d8%b3%d9%84%d8%a7%d9%85%db%8c-%d8%a7%db%8c%d8%b1%d8%a7%d9%86-13960605>
- Republiki Irlandii z 1 lipca 1937 r. <https://www.gov.ie/en/publication/d5bd8c-constitution-of-ireland/> Tłum. Sabina Grabowska. 2011. W: *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. Wiesław Staśkiewicz, 393-417. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Jamajki z 24 lipca 1962 r. <https://jis.gov.jm/media/Ja-Constitution-Order-in-Council-1962-full.pdf>
- Republiki Jemeńskiej z 16 maja 1991 r. <http://www.yemen.gov.ye/portal/%D8%A7%D9%84%D8%AC%D9%85%D9%87%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9%D8%A7%D9%84%D9%8A%D9%85%D9%86%D9%8A%D8%A9/%D8%A7%D9%84%D8%AF%D8%B3%D8%AA%D9%88%D8%B1%D8%A7%D9%84%D9%8A%D9%85%D9%86%D9%8A/tabid/2618/Default.aspx>

- Jordańskiego Królestwa Haszymidzkiego z 11 stycznia 1952 r. <http://cco.gov.jo/portals/0/cconew.pdf>
- Kanady (*in concreto* Akt konstytucyjny z 17 kwietnia 1982 r.) <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/Const/index.html>; <https://lois-laws.justice.gc.ca/fra/const/>. Tłum. Joachim Osiński, Izabela Zawiślińska. 1998. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Kanada_pol_010496.pdf
- Kataru z 29 kwietnia 2003 r. <http://www.almeezan.qa/LawPage.aspx?id=2284&language=ar>
- Republiki Kenii z 27 sierpnia 2010 r. <http://www.kenyalaw.org:8181/exist/rest/db/kenyalex/Kenya/The%20Constitution%20of%20Kenya/docs/ConstitutionofKenya%202010.pdf> Tłum. Błażej Popławski, Piotr Zakrzewski. 2017. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2017/09/Kenia_pol_010117.pdf
- Republiki Kolumbii z 4 lipca 1991 r. <http://www.suin-juriscol.gov.co/viewDocument.asp?ruta=Constitucion/1687988>
- Związku Komorów z 23 grudnia 2001 r. <http://mjp.univ-perp.fr/constit/km2009.htm>
- Demokratycznej Republiki Konga z 18 lutego 2006 r. http://www.senat.cd/images/Constitution_de_la_RDC.pdf
- Republiki Kostaryki z 8 listopada 1949 r. http://www.pgrweb.go.cr/scij/Busqueda/Normativa/Normas/nrm_norma.aspx?param1=NRM&nValor1=1&nValor2=871&nValor3=95479&strTipM=FN
- Państwa Kuwejt z 11 listopada 1962 r. <http://www.pm.gov.kw/kuwait-constitution-ar.aspx>
- Królestwa Lesotha z 2 kwietnia 1993 r. http://www.parliament.ls/senate/joomdocs/lesotho_constitution.pdf
- Republiki Libanu z 23 maja 1926 r. [https://www.lp.gov.lb/backoffice/uploads/files/%D8%A7%D9%84%D8%AF%D8%B3%D8%AA%D9%88%D8%B1%20%D8%A7%D9%84%D9%84%D8%A8%D9%86%D8%A7%D9%86%D9%8A\(1\).pdf](https://www.lp.gov.lb/backoffice/uploads/files/%D8%A7%D9%84%D8%AF%D8%B3%D8%AA%D9%88%D8%B1%20%D8%A7%D9%84%D9%84%D8%A8%D9%86%D8%A7%D9%86%D9%8A(1).pdf)
- Republiki Liberii z 6 stycznia 1986 r. <http://www.necliberia.org/content/legaldocs/laws/theconstitution.pdf>
- Libii z 3 sierpnia 2011 r. <http://itcadel.gov.ly/wp-content/uploads/pdfs2013/add01-2015.pdf>
- Księstwa Lichtensteinu z 5 października 1921 r. <https://www.gesetze.li/konso/1921015000>. Tłum. Radosław Grabowski. 2013. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Liechtenstein_pol_010712.pdf

- Republiki Litewskiej z 25 października 1992 r. (*in concreto* Ustawa Republiki Litewskiej o trybie wejścia w życie Konstytucji Republiki Litewskiej). <http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm>. Tłum. Henryk Wisner. 2011. W: *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. Wiesław Staśkiewicz, 419-442. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Republiki Łotewskiej z 15 lutego 1922 r. <https://likumi.lv/doc.php?id=57980>. Tłum. Lidia Gołubiec, Iwona Jaroszkiewicz. 2011. W: *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. Wiesław Staśkiewicz, 459-470. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/Lotwa_pol_010711.pdf
- Republiki Madagaskaru z 11 grudnia 2010 r. <http://www.hcc.gov.mg/wp-content/uploads/2015/09/CONSTITUTION-IV.pdf>
- Republiki Malawi z 16 maja 1994 r. <http://www.sdn.org.mw/constitut/dtindx.html>
- Republiki Malediwów z 7 sierpnia 2008 r. <http://www.maldivesinfo.gov.mv/home/upload/downloads/constitution.pdf>
- Malezji z 31 sierpnia 1957 r. <http://www.jac.gov.my/images/stories/akta/perlembagaanpersekutuan.pdf>
- Republiki Mali z 25 lutego 1992 r. http://www.gouv.ml/NWPM/front/CmsContentView.do?bId=36&MENU_SEQ=55&MENU_TYPE=1
- Republiki Malty z 21 września 1964 r. <http://www.justiceservices.gov.mt/DownloadDocument.aspx?app=lom&itemid=8566&l=2>. Tłum. Jan Winczorek. 2011. W: *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. Wiesław Staśkiewicz, 471-518. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/02/Malta_pol_010711.pdf
- Królestwa Maroka z 29 listopada 2011 r. http://www.sgg.gov.ma/Portals/0/constitution/constitution_2011_Fr.pdf; http://www.sgg.gov.ma/Portals/1/lois/constitution_2011_Ar.pdf. Tłum. Tatiana Chauvin. 2015. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/09/Maroko_pol_010115.pdf
- Islamskiej Republiki Mauretanii z 12 lipca 1991 r. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2017/07/Mauretania_ar_010117.pdf
- Republiki Mauritiusa z 12 marca 1968 r. <http://mauritiusassembly.govmu.org/English/constitution/Pages/constitution2016.pdf>
- Republiki Nauru z 31 stycznia 1968 r. <http://www.naurugov.nr/parliament-of-nauru/constitution-of-nauru.aspx>
- Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949 r. <https://www.bundestag.de/bundestag/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz/index.html>. Tłum. Bogusław Banaszak, Agnieszka Malicka. 2011. W: *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. Wiesław Staśkiewicz, 519-564. Warszawa: Wydawnictwo Sej-

- mowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/02/Niemcy_pol_010711.pdf
- Republiki Nigru z 31 października 2010 r. http://cour-constitutionnelle-niger.org/documents/constitution_7eme_rep.pdf
- Federalnej Republiki Nigerii z 29 maja 1999 r. <http://www.nigeria-law.org/ConstitutionOfTheFederalRepublicOfNigeria.htm>
- Republiki Nikaragui z 19 listopada 1986 r. <http://legislacion.asamblea.gob.ni/Normaweb.nsf/xpNorma.xsp?documentId=C93CBD0FF408D07306257C8C004F6953&action=openDocument>
- Królestwa Norwegii z 17 maja 1814 r. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1814-05-17>. Tłum. Joachim Osieński. 1996. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. <http://biblioteka.sejm.gov.pl/konstytucje-swiata-norwegia/>
- Nowej Zelandii (*in concreto* Traktat z Waitangi z 1840 r., Ustawa o tytułach królewskich z 1974 r., Patent królewski ustanawiający Urząd Gubernatora Generalnego Nowej Zelandii z 1983 r.) <https://dpmc.govt.nz/our-business-units/cabinet-office/supporting-work-cabinet/cabinet-manual/introduction>. Tłum. Łukasz Jakubiak. 2018. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2019/02/Nowa_Zelandia_pol_010117.pdf
- Sułtanatu Omanu z 6 listopada 1996 r. <http://mola.gov.om/basicstatute.aspx>
- Islamskiej Republiki Pakistanu z 14 sierpnia 1973 r. www.na.gov.pk/uploads/documents/1391139448_469.pdf; www.na.gov.pk/en/downloads.php
- Republiki Panamy z 11 października 1972 r. <http://www.asamblea.gob.pa/constituciones/>
- Niezależnego Państwa Papui Nowej Gwinei z 16 sierpnia 1975 r. <http://www.parliament.gov.pg/constitution-of-the-independent-state-of-papua-new-guinea>
- Republiki Paragwaju z 20 czerwca 1992 r. www.mre.gov.py/v2/Adjuntos/Normativas/CONSTITUCIONNACIONAL.pdf
- Republiki Peru z 29 grudnia 1993 r. http://www.leyes.congreso.gob.pe/Documentos/constituciones_ordenado/CONSTIT_1993/Texto_actualizado_CONS_1993.pdf
- Republiki Południowej Afryki z 8 maja 1996 r. <http://www.justice.gov.za/legislation/constitution/index.html>. Tłum. Agnieszka Wojtyczek-Bonnand, Krzysztof Wojtyczek. 2006. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe <http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/03/RPA.pdf>
- Republiki Środkowo-Afrykańskiej z 20 marca 2016 r. http://www.assembleenationale-rca.cf/wp-content/uploads/2017/07/PROPOSITION_DE_CONSTITUTION_CENTRAFRIQUE_mars_2017.pdf
- Rumunii z 21 listopada 1991 r. <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=371&idl=1>. Tłum. Andrzej Cosma. 2011. W: *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red.

- Wiesław Staśkiewicz, 665-692. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://bi-blioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/03/Rumunia_pol_010711.pdf
- Republiki Rwandy z 4 czerwca 2003 r. http://www.parliament.gov.rw/fileadmin/Bills_CD/THE_CONSTITUTION_OF_THE_REPUBLIC_OF_RWANDA_OF_2003_REVISED_IN_2015.pdf
- Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.
- Federacji Saint Kitts i Nevis z 22 czerwca 1983 r. <https://nia.gov.kn/documents/constitution/>
- Saint Lucia z 22 lutego 1978 r. <http://www.govt.lc/constitution>
- Saint Vincent i Grenadyny z 26 lipca 1979 r. http://www.gov.vc/images/visitors/1979_constitution.pdf
- Republiki Salvadora z 15 grudnia 1983 r. [http://www.jurisprudencia.gob.sv/busqueda/showFile.php?bd=2&data=DocumentosBoveda%252FD%252F2%252F1980-1989%252F1983%252F12%252F886EF.PDF&number=558831&fecha=16%2F12%2F1983&numero=CONSTITUCION%3DDE%3DLA%3DREPUBLICA%3DDE%3DEL%3DSALVADOR%3D\(1983\)&singlePage=false](http://www.jurisprudencia.gob.sv/busqueda/showFile.php?bd=2&data=DocumentosBoveda%252FD%252F2%252F1980-1989%252F1983%252F12%252F886EF.PDF&number=558831&fecha=16%2F12%2F1983&numero=CONSTITUCION%3DDE%3DLA%3DREPUBLICA%3DDE%3DEL%3DSALVADOR%3D(1983)&singlePage=false)
- Niezależnego Państwa Samoa z 28 października 1960 r. <http://www.palemene.ws/new/constitution-and-standing-order/>
- Republiki San Marino (*in concreto* statuty z 8 października 1600 r.) <https://www.consigliograndeegenerale.sm/on-line/home/archivio-leggi-decreti-e-regolamenti/scheda17009068.html>
- Republiki Senegalu z 22 stycznia 2001 r. <http://www.jo.gouv.sn/spip.php?article36>
- Republiki Seszele z 18 czerwca 1993 r. <http://www.gov.sc/documents/Constitution%20of%20Seychelles%20.pdf>
- Republiki Sierra Leona z 3 września 1993 r. <http://www.parliament.gov.sl/dnn5/AboutUs/ConstitutionofSierraLeone.aspx>
- Federalnej Republiki Somalii z 1 sierpnia 2012 r. http://www.parliament.gov.so/images/Downloads/Dastuurka_ku_meelgaarka_SOM_03092012-1_2.pdf
- Królestwa Suazi z 26 lipca 2005 r. <http://www.gov.sz/images/stories/Constitution%20of%20%20SD-2005A001.pdf>
- Republiki Sudanu z 6 lipca 2005 r. https://mofa.gov.sd/more.php?main_id=8&sub_id=31&id=23
- Republiki Sudanu Południowego z 9 lipca 2011 r. http://www.sudantribune.com/IMG/pdf/The_Draft_Transitional_Constitution_of_the_ROSS2-2.pdf
- Republiki Surinamu z 30 września 1987 r. <http://www.suriname.nu/101al/grondwet01.html>

- Syryjskiej Republiki Arabskiej z 26 lutego 2012 r. <http://www.mod.gov.sy/index.php?node=551&cat=3858>
- Federalnej Konfederacji Szwajcarskiej z 18 kwietnia 1999 r. <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19995395/index.html>. Tłum. Zdzisław Czeszejko-Sochacki, 2000. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/szwajcaria.html>
- Królestwa Szwecji (*in concreto* Akt o sukcesji z 26 września 1810 r.) https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/successionsordning-18100926_sfs-1810-0926. Tłum. Krzysztof Dembiński, Marian Grzybowski. 2011. W: *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. Wiesław Staśkiewicz, 749-816. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/04/Szwecja_pol_010711.pdf
- Demokratycznej Republiki Timoru Wschodniego z 22 marca 2002 r. <http://timor-leste.gov.tl/?cat=37&lang=tp>; <http://timor-leste.gov.tl/?cat=37&lang=pt>
- Republiki Togo z 27 września 1992 r. <http://legitogo.gouv.tg/home>
- Królestwa Tonga z 4 listopada 1875 r. <https://www.parliament.gov.to/parliamentary-business/documents/constitution-of-tonga>
- Republiki Trynidadu i Tobago z 24 marca 1976 r. <http://rgd.legalaffairs.gov.tt/Laws2/Constitution.pdf>
- Republiki Tunezji z 26 stycznia 2014 r. <http://rgd.legalaffairs.gov.tt/Laws2/Constitution.pdf>
- Tuvalu z 1 października 1986 r. www.tuvaluislands.com/const_tuvalu.htm
- Republiki Ugandy z 8 października 1995 r. http://statehouse.go.ug/sites/default/files/attachments/Constitution_1995.pdf
- Ukrainy z 28 czerwca 1996 r. <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. Tłum. Ewa Toczek, Andrzej Kubik, Jarosław Turłukowski. 2018. Warszawa: Kancelaria Sejmu. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2018/02/Ukraina_pol_010118-1.pdf
- Republiki Vanuatu z 23 października 1979 r. <https://parliament.gov.vu/index.php/icons>
- Watykanu (*in concreto* Ustawa Zasadnicza Państwa Miasto Watykan z 26 listopada 2000 r.) http://www.vatican.va/news_services/press/documentazione/documents/sp_ss_scv/informazione_generale/legge-fondamentale_it.html. Tłum. Franciszek Longchamps de Bérier, Marek Zubik. 2008. W: *Ustawa Zasadnicza Państwa Miasto Watykan oraz inne akty ustrojowe*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/04/Watykan_pol_010116.pdf
- Boliwariańskiej Republiki Wenezueli z 20 grudnia 1999 r. http://www.cne.gob.ve/web/normativa_electoral/constitucion/indice.php

- Węgier z 18 kwietnia 2011 r. <https://www.parlament.hu/irom39/02627/02627-0187.pdf>. Tłum. Jerzy Snopek. 2015. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/12/Wegry_2016-popr.pdf
- Republiki Wysp Marshalla z 1 maja 1979 r. https://rmiparliament.org/cms/images/LEGISLATION/PRINCIPAL/1979/1979-0000/ConstitutionoftheRepublicoftheMarshallIslands_1.pdf
- Wysp Salomona z 8 czerwca 1978 r. <http://www.parliament.gov.sb/files/business&procedure/constitution.htm>
- Republiki Zambii z 30 sierpnia 1991 r. http://www.parliament.gov.zm/sites/default/files/documents/amendment_act/Constitution%20of%20Zambia%20%20%28Amendment%29%2C%202016-Act%20No.%202_0.pdf
- Republiki Zimbabwe z 9 maja 2013 r. https://www.parlzim.gov.zw/component/k2/download/1290_da9279a81557040d47c3a2c27012f6e1.
- Zjednoczonych Emiratów Arabskich z 2 grudnia 1971 r. <http://rakpp.rak.ac/ar/Pages/%D8%AF%D8%B3%D8%AA%D9%88%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%85%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D8%AA.aspx>
- Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej (*in concreto* Wielka Karta Wolności z 1215 i 1297 r., Bill of Rights z 1689 r., Akt o sukcesji tronu z 1700 r.) <http://www.legislation.gov.uk/all?title=bill%20of%20rights>. Tłum. Sebastian Kubas. 2010. W: *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. Wiesław Staśkiewicz, 871-976. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/04/Wielka-Brytania_pol_010711.pdf

REFERENCES TO GOD IN THE CONSTITUTIONS OF CONTEMPORARY STATES. A COMPARATIVE STUDY

Summary

The article presents the results of a quantitative and qualitative comparative study of the presence of direct references to God in the constitutions of modern states. References to God appearing in the fundamental laws of nearly two-thirds of the countries of the world differ in their linguistic forms and functions they perform. Most often, they take the form of an *invocatio* or *nominatio Dei* in preambles and appear in oaths of office, while they are less frequently included in other constitutional provisions such as those defining official state symbols – national flags, national anthems or emblems. References to God in the fundamental laws do not have a theological dimension, but they are a manifestation of legislators'

responsiveness to the convictions and beliefs of citizens about God. In the author's opinion, the decision to include, not include or remove a reference to God in a constitution should follow from the evolving importance of the sphere of sacrum for the society of a given state as a political sovereign.

Key words: God; constitution; comparative method; cultural dimension of law; Law on Religion; Constitutional Law; axiology of law

Tłumaczenie własne autora